

NYUGAT-GALILEA KERESZTÉNY TEMETKEZÉSEI ÉS A HELYI KERESZTÉNY TEMETKEZÉSI HAGYOMÁNYOK KIALAKULÁSA A KÉSŐ ÓKORBAN

Egy új kutatási projekt elé

BOLLÓK ÁDÁM¹ – AYELET DAYAN²Magyar Régészet 11. évf. (2022) 3. szám, pp. 35–39. <https://doi.org/10.36245/mr.2022.3.6>

Az itt bemutatott új kutatási program az elmúlt egy évszázadban feltárt sírkamrák és temetőrészletek vizsgálatát tűzte ki céljául két, földrajzi értelemben viszonylag behatárolt térségben: az egykor Phoenicia késő ókori tartományába eső Nyugat-Galileában és Caesarea Philippi tágabb környezetében elhelyezkedő lelőhelyeken. Ehhez az Izraeli Régészeti Hatóság (Israel Antiquities Authority) támogatásának köszönhetően számos olyan síregyüttes feldolgozására kaptunk engedélyt, amelyeket ásatóik eddig nem, vagy csak részben tettek közzé. Ezek elemzése egyedi kutatási lehetőséget kínál azáltal, hogy a kelet-mediterrán térség temetkezési szokásainak alakulását egy fél évezreden keresztül mikroregionális szinten követhetjük végig. A vizsgálatoktól a régió pogány, majd kereszténnyé lett lakossága körében a temetkezési szokásrendszerben és a halálról történő gondolkodásban mintegy fél évezred során bekövetkezett változások pontosabb megértését várjuk.

Habár Jézus korát a „hosszú késő ókor” végétől háromnegyed évezred választotta el, a nyilvános működése megkezdése után a Galileán keresztül vezető útja során Názáretbe visszatérve elmondott és Lukács evangéliuma (4:24) által megörökített szavai, miszerint „Bizony mondom néktek, hogy egyetlen próféta sem kedves a maga hazájában”, az idők során keveset veszítettek aktualitásukból. A római és a bizánci kor Galileája ugyan különféle kultúrák találkozási pontjában feküdt, a kereszténység a régióban nem mindenütt tudott egyformán mély gyökeret eresztetni.

Jézus követőinek galileai jelenlétéről az ő halála utáni évtizedekben az ún. Q-evangélium anyagát alkotó, galileai közösségek körében fennmaradt hagyomány tanúskodik. A régészeti emlékek ugyanakkor csak ritkán tudnak egyértelmű bizonyítékkal szolgálni az első három Krisztus utáni évszázad galileai keresztény, illetve zsidó-keresztény csoportokról (TAYLOR 1993). A Római Birodalom számos más provinciájához hasonlóan az anyagi kultúra egyértelműen keresztényként azonosítható elemei e régióban is a Kr. u. 4. századtól szaporodnak meg. E keresztény régészeti emlékek időrendi és földrajzi megoszlása azonban korántsem egyenletes az egész galileai térségben.

Az elmúlt évtizedek kutatásainak nyomán világos, hogy a lakosság többségét mind Felső-, mind pedig Alsó-Galileában zsidó közösségek alkották a késő római korban és a késő ókorban egyaránt, míg a főbb keresztény központok kialakulása szorosan kötődött ahhoz a politikai és anyagi támogatáshoz, amelyet a kereszténnyé váló római állam I. (Nagy) Konstantin idejétől biztosított (AVIAM 1999, 2004). Az utóbbi persze egyáltalán nem meglepő annak fényében, hogy Alsó-Galileához és a Galileai-tó környékéhez Jézus életének és tanításának olyan jelentős helyszínei kötődtek, mint Názáret, Kána, a Tábor-hegy, Magdala, Kafarnaum és Kursi, amelyek érthető okokból a későbbi évszázadok keresztény híveit és zarándokait mágnesként vonzották (AVIAM & ASHKENAZI 2014).

Más volt a helyzet ugyanakkor mind Nyugat-Galileában, mind pedig a római Felső-Galileától északra elhelyezkedő térségben.³ Az Újszövetség alapján persze egyik terület sem volt teljesen idegen Jézus és a tanítványai számára. Találkozásuk a kánaáni (Máté 15:21–28), avagy szirofönícai származású (Márk 7:24–30) asszonnyal a Türosz és Szidón vidékére vezető útjuk során éppen úgy bizonyítja ezt, mint talán Jézus színeváltozásának (Márk 9:2–8, Lukács 9:28–36, Máté 17:1–7), illetve bizonyosan messiás volta Péter

¹ ELKH BTK Régészeti Intézet, e-mail: bollokadam@gmail.com

² Israel Antiquities Authority, e-mail: ayeletda@israntique.org.il

³ Galilea kiterjedésére politikai-adminisztratív, illetve földrajzi értelemben a bibliai időszakban, valamint a római korban és a késő ókorban lásd FRANKEL et al. 2001, 141–142 rövid áttekintését.

általi megvallásának (Márk 8:27–30, Máté 1:13–20) helyszínei *Caesarea Philippi* (a hellenisztikus kori Paneas, ma Banias Izraelben) közelében. Természetesen Jézus életének e híres eseményei közül némelyik a későbbi korok keresztényeit ugyancsak vonzotta; az utóbbi két, elsősorban nem zsidó lakosságú régió mégis inkább periférikus térség volt Jézus és követői számára. A kereszténység terjedése szempontjából ugyanakkor e vidékek, melyek mind a Kr. u. 1. századi és a késő római időszak galileai zsidóságának, mind pedig a késő ókori keresztények Szentföldjének inkább a perifériáját jelentették, lakosságukat pedig föníciai — illetve *Caesarea Philippi* estében általánosabban „sziroföníciai” — csoportok alkották, más utat jártak be, mint Galilea többi része.⁴

Az utóbbi évtizedek izraeli régészete jelentős erőfeszítéseket tett a római kori és a késő ókori Galilea településterületi változásai és az ezzel részben összefüggő vallási és etnikai csoportokat elválasztó határok felderítésére. Így a kultuszépületek (pogány szentélyek, keresztény templomok, zsinagógák) és a vallási élet más régészeti nyomai (*mikvék*, azaz rituális fürdők, mészkőből faragott edények, keresztény és zsidó szimbólumok), valamint a kerámiaműhelyek termékeinek stb. földrajzi elterjedését elemezve sikerült a pogány, a zsidó és a keresztény közösségek által lakott földrajzi régiók fő vonalainak körülhatárolása (TSAFRIR, DI SEGNI & GREEN 1994; FRANKEL et al. 2001; AVIAM 2004, 2007). Edna Stern és Nimrod Getzov (2006) a késő római nyugat-galileai temetkezéseket vizsgáló tanulmánya ugyancsak meggyőzően vázolta a zsidó és a pogány-föníciai lakosságot a Kr. u. 3. században és a 4. század elején elválasztó földrajzi határvonalat. A római kori, illetve a késő ókori temetkezések vizsgálata ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy egyértelműen az egyik vagy a másik vallási csoporthoz kötődő régészeti jelenségek azok fő földrajzi elterjedési területein túl is fel-feltűnnek. Szemléletes példát szolgáltatnak erre a római kori kerámia osszariumok (másodlagos temetkezésekhez használt csontgyűjtő ládák), amelyek néhány lelőhelye a zsidók által lakott Galilea határain túl esik (így Nyugat-Galileában Horvat ‘Uza és Nahariya, vagy a Karmel-hegység nyugati lejtőjén Castra: SION & AVIAM 2002). Egy másik érdekes példát szolgáltat a Na‘im Makhoully által a felső-galileai el-Jish/Gush Halav lelőhelyen kiásott híres sírkamra, melynek Kr. u. 6–7. századi leletei között számos, egyértelműen keresztény szimbólummal díszített tárgy található (BOLLÓK IN PRESS); maga a település ugyanakkor a római korban és a késő ókorban mindvégig a jelentős zsidó lakosságú falvak közé tartozott. A hasonló, bár nem mindig ennyire egyértelmű esetek felsorolását könnyen folytathatnánk.

Az itt említett jelenségek egyértelműen felhívják a figyelmet a temetkezések által kínált forrásanyagban rejlő lehetőségekre a vallási csoportok hosszabb távú jelenlétét vizsgáló kutatásban. A kultuszépületekkel ellentétben, melyek léte egy nagyobb létszámú és jelentősebb anyagi erővel bíró közösségre utal az adott lelőhelyen, az ókori világban elsősorban a családok ügyének tekintett temetkezések egy-egy vallási közösség jelenlétét a családok szintjén tudják igazolni. Szerencsés körülmények között így nem pusztán az adott vallást követő személy vagy család jelenlétének dokumentálására alkalmasak, de egyben a változások ütemének finomabb vizsgálatára is lehetőséget kínálnak. Egy keresztény közösségben ugyanis gyakran azután fogalmazódott meg a döntés saját templom felépítésére, amikor az azt használó közösség létszáma – és ezzel anyagi ereje – már elég nagyra nőtt ahhoz, hogy arra szüksége és lehetősége is legyen, amire általában az új vallás megjelenése után csak évtizedekkel, néha pedig akár évszázadokkal később került sor; eddig az időpontig pedig így az adott településen való jelenlétükről főként a keresztény családok temetkezései árulkodhatnak.

A temetkezésekben rejlő kutatási lehetőségekre támaszkodva vizsgálataink célja az, hogy egy-egy kiválasztott, földrajzi és kulturális értelemben jól körülhatárolható térség – jelen esetben a *Phoenicia* provinciához tartozó Nyugat-Galilea és *Caesarea Philippi* tágabb körzete – sírleletein keresztül fél évezred távlatában kövessük végig a halottas szokások alakulását. A kiválasztott vidékek különösen előnyösek abból a szempontból is, hogy a késő római és a késő ókori világ számos más térségével ellentétben a temetkezési helyek régészeti kutatása mindkét mikrorégióban gazdag leletanyagot hozott felszínre. Erre támaszkodva a korszak temetkezési szokásainak átalakulásában a társadalmi és vallási változások által elindított folyama-

⁴ A zsidó és a föníciai lakosság közötti határra Nyugat-Galileában a késő római korban lásd Stern és Getzov (STERN & GETZOV 2006) elemzését.

1. kép. 1: Késő római arany fülbevalópár, 2: késő római aranygyűrű, 1/1972. sír, Khirbet Alya, Izrael (fotó: Bollók Ádám, ©Israel Antiquities Authority)

tok a tárgyi anyag részletes időrendi elemzése alapján nyomon követhetők.

Ezen elemzésekhez jó kiindulópontot kínál Stern és Getzov (2006) tanulmánya, amely egy összetett kritériumrendszert dolgozott ki a Kr. u. 3. századi, illetve 4. század eleji zsidó és föníciai temetkezések elkülönítésére. A feldolgozott emlékanyag mennyiségének növelésével nem pusztán az egyik vagy a másik csoportra jellemző elemek száma lesz növelhető, de azoknak a későbbi évszázadok során bekövetkezett változása is követhető lesz. Ez utóbbi már csak azért is különösen időszerű kutatási feladat, mert a Kr. u. 4. század során számos korábban jellemző tárgytípus eltűnt a sírleletek közül, ami a késő római nyugat-galileai temetkezési rítusokban végbemenő jelentős változásokra utal. Néhány példa

említésére szorítkozva itt: a Kr. u. 4. század eleje és az 5. század első évtizedei közötti időben különböző dinamika szerint a korábban jelentős mennyiségű érme és aranyékszer (1. kép) sírba tételének szokása éppen úgy visszaszorult, mint a nyílt üvegedény-formák (tálkák, tálak, poharak) eltemetése a halottakkal. A korábban a nyugat-galileai sírokból hiányzó jórészt kerámiamecsesek ugyanakkor valamikor a Kr. u. 3. és a 4. század fordulójától megjelennek a temetkezésekben (STERN & GETZOV 2006, 120–121), majd a Kr. u. 5. századtól folyamatosan nő az egy sírkamrából napvilágra került darabok száma (2. kép). Tekintve, hogy ezek és a további jól követhető változások nem egyetlen időrendi fázisban mentek végbe, és nem is minden vizsgált sírkamrában ugyanúgy jelentkezik, minden sírkamra, illetve lelőhely régészeti anyagát külön időrendi elemzésnek kell alávetni ahhoz, hogy a folyamatokat először a családok és a helyi közösségek, majd a mikrorégió szintjén érthessük meg. Az így kirajzolódó mintázatok alapján azután kísérletet tehetünk az egyes sírba bekerült tárgytípusok mögött álló rítuselemek pontosabb megértésére, majd erre támaszkodva az azokban a Kr. u. 3. és 7. század közötti időben bekövetkezett átalakulások felderítésére.

Az egyes, nyugat-galileai temetkezési kontextusokból ismert lelettípusok részletes időrendi helyzetének az elemzése azért is különösen aktuális feladat, mert jelenleg a jellegzetes késő római (Kr. u. 3. század második fele–5. század közepe) és bizánci (Kr. u. 5. század közepe–7. század közepe)⁵ típusú ékszerek és viseleti elemek közötti átmenet folyamata nem kellően pontosan ismert. A két korszak közötti, egyes területeken mutatkozó látszólagos hiátus egyik oka a Kr. u. 5. századot is felölelő közölt sírkamrák számának alacsony volta (lásd pl. TACHER, NAGAR & AVSHALOM-GORNI 2002; GORIN-ROSEN 2002). Legalább ilyen fontos az is, hogy a kérdéses évtizedekre kevés időrendi fogódzót nyújtanak a Keletrómai Birodalom határai mentén fekvő térségek leletanyagára alapozva kidolgozott kronológiák, amelyek a késő római és a késő ókori levantei térségben álta-

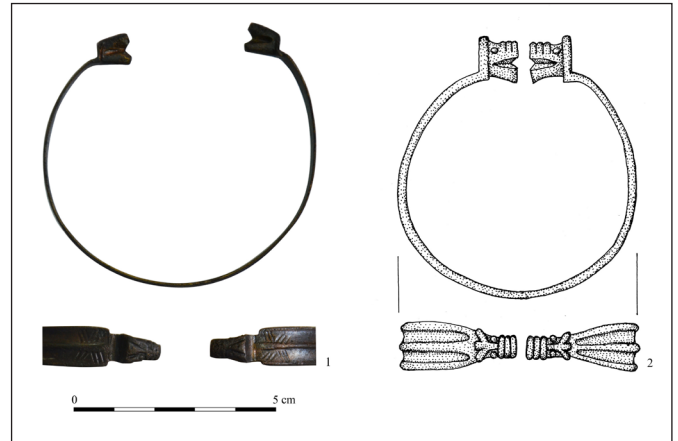

2. kép. Késő római kerámiamecses, 1/1958. sír, al-Makr, Izrael (fotó: Bollók Ádám, ©Israel Antiquities Authority)

⁵ Megjegyzendő, hogy az izraeli régészetben a „késő római” terminus alatt általában a Kr. u. 284 és 324, vagy tágabban a 3. század közepe és a 4. század közepe közötti időszakot értik, míg a „bizánci” korszak a Kr. u. 324 és a 640-es évek, avagy a 4. század közepe és a 7. század közepe közötti periódust jelenti. A Római Birodalom nyugati provinciáiban ugyanakkor a késő római anyagi kultúra alakulása (az adott térségnek a birodalom határai közül történő kiszakadásának időrendjétől függően) a Kr. u. 5. század közepéig követhető.

lános sírkamrák többes temetkezéseinek a finomabb datálásához gyakran fontos támpontokat kínálnak (3. kép). A Felső-Galileában végzett szisztematikus terepbejárás eredményei ugyanakkor arra utalnak, hogy Nyugat-Galileában – bizonyos mértékben ellentétben a régió zsidók lakta vidékeivel (LEIBNER 2006) – a bizánci korban is virágzó településhálózat létezett (FRANKEL et al. 2001, 114–116),⁶ ami arra utal, hogy a temetkezések bizonyos lelettipusai alapján mutatkozó hiány sokkal inkább látszólagos, mint valós kell, hogy legyen. Ennek tisztázása érdekében projektünk egyik fontos célkitűzése azon sírkamrák anyagának a részletes elemzése, amelyek a korábbi közlemények alapján a Kr. u. 5. században is használatban voltak (lásd például a kerámiamécsesek értékelését: SUSSMAN 2017).

Kutatásunk célja részletes képet alkotni arról a folyamatról, ahogyan a helyi pogány közösségek hosszú évtizedek, esetleg évszázadok alatt a keresztény tanításhoz igazították saját halottas szokásaikat. Ezáltal ismereteink jelentősen bővülnek majd a két kiválasztott, Jézus egykori társadalmi-földrajzi világának peremén fekvő mikrorégió helyi kereszténységeiről, valamint ezeknek a Keletrómai Birodalom távolabbi térségeiből ismert keresztény tradíciókhoz fűződő viszonyáról (a késő ókori helyi kereszténységekre vonatkozóan lásd FRANKFURTER 2018). E kutatás során természetesen fokozott óvatossággal szükséges eljárni annak elkerülése érdekében, hogy minden felismert változást kizárólag a keresztény tanítás régióbeli terjedésével magyarázzunk. A társadalmi normarendszerben, illetve a magában a társadalomban lezajló átalakulások ugyanis éppen úgy okozhattak és okoztak is változásokat a halottas szokások területén, mint ahogyan bizonyos tárgytípusok eltűnése és új tárgyi formák megjelenése is formálhatta a társadalmi, ezáltal a halotti reprezentációt. Az ezek, illetve számos további tényező közötti egyértelmű állásfoglalás általában komoly kihívást jelent a régészeti és a történeti kutatás számára; reményeink szerint ugyanakkor eredményeinknek a késő római és a késő ókori Galileáról rendelkezésre álló történeti kép keretei közé ágyazása segítséget fog nyújtani számunkra a felmerülő lehetőségek közüli választásban és az általunk tett megfigyelések megfelelő értelmezésében.⁷

3. kép. 1: Réz alapú ötvözetből öntött karperec, 2/1937. sír, Gush Halav, Izrael (fotó: Bollók Ádám, ©Israel Antiquities Authority) 2: és a 6. század közepére keltezett párhuzama a cibiliumi II. temető 239. sírjából, Abházia (Éber Magda rajza VORONOV 2003, Ris. 139.11 nyomán)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aviam, M. (1999). Christian Galilee in the Byzantine Period. In: Meyers, E. M. (ed.): *Galilee through the Centuries: Confluence of Cultures*. Duke Judaic Studies 1. Winona Lake: Eisenbrauns, 281–300.

Aviam, M. (2004). *Jews, Pagans and Christians in the Galilee: 25 Years of Archaeological Excavations and Surveys: Hellenistic to Byzantine Periods*. Land of Galilee 1. Rochester: University of Rochester Press.

⁶ A felső-galileai terepbejárás eredményeinek más hasonló vizsgálatokkal történő összevetését terhelő módszertani nehézségekről lásd LEIBNER 2006, 121–122, 56. lábjegyzet.

⁷ Jelen tanulmány Bollók Ádám MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj programjának keretében készült. A megírásához szükséges kutatások engedélyezésért az Izraeli Régészeti Hatóságnak tartozunk köszönettel, míg a leletanyag helyszíni tanulmányozását Bollók Ádám számára az Albright Institute of Archaeological Research által adományozott Glassmann Holland Fellowship és az Evangelische Kirche in Deutschland által adományozott Hugo-Gressman Stipendium tette lehetővé, amelyekért itt is köszönetet mond.

Bollók Ádám – Ayelet Dayan • Nyugat-Galilea keresztény temetkezései és a helyi keresztény temetkezési hagyományok...

Aviam, M. (2007). Distribution Maps of Archaeological Data from the Galilee: An Attempt to Establish Zones Indicative of Ethnicity and Religious Affiliation. In: Zangenberg, J., Attridge, H. W. & Martin, D. B. (eds): *Religion, Ethnicity and Identity in Ancient Galilee: A Region in Transition*. Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 210. Tübingen: Mohr Siebeck, 115–132.

Aviam, M. & Ashkenazi, J. (2014). Late Antique Pilgrim Monasteries in Galilean *Loca Sancta*. *Liber Annuus* 64, 559–573.

Bollók Á. (in press). *Roman-Period to Late Antique Tombs in the Cemetery of Gush Halav/el-Jish in the Light of Mandate-Period Recording*. Előkészületben.

Frankel, R., Getzov, N., Aviam, M. & Degani, A. (2001). *Settlement Dynamics and Regional Diversity in Ancient Upper Galilee: Archaeological Survey of Upper Galilee*. Israel Antiquities Authority Reports 14. Jerusalem: Israel Antiquities Authority.

Frankfurter, D. (2018). *Christianizing Egypt: Syncretism and Local Worlds in Late Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.

Leibner, U. (2006). Settlement and Demography in Late Roman and Byzantine Eastern Galilee. In: Lewin, A. S. & Pellegrini, P. (eds.): *Settlements and Demography in the Near East in Late Antiquity*. Pisa and Roma: Institutii Editoriale e Poligrafici Internazionali, 105–130.

Gorin-Rosen, Y. (2002). The Glass Vessels. In: Excavations at Khirbet el-Shubeika 1991, 1993. In: Gal, Z. (ed.): *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 288–322 (héber nyelven, angol összefoglalóval).

Sion, D. & Aviam, M. (2002). Jewish Ossilegium in Galilee. In: Rutgers, L. V. (ed.): *What Athens has to do with Jerusalem: Essays on Classical, Jewish, and Early Christian Art and Archaeology in Honor of Gideon Foerster*. Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 1. Leuven: Peeters, 151–187.

Stern, E. & Getzov, N. (2006). Aspects of Phoenician Burial Customs in the Roman Period in Light of an Excavation of Burials in Light of an Excavation near El-Kabri (Kabri). *Atiqot* 51, 91–123.

Sussmann, V. (2017). *Late Roman to Late Byzantine/Early Islamic Period Lamps in the Holy Land: The Collection of the Israel Antiquities Authority*. Oxford: Archaeopress.

Tacher, A., Nagar, Y. & Avshalom-Gorni, D. (2002). Excavations at Khirbet el-Shubeika 1991, 1993 – The Burial Caves. In: Gal, Z. (ed.): *Eretz Zafon: Studies in Galilean Archaeology*. Jerusalem: Israel Antiquities Authority, 263–288 (héber nyelven, angol összefoglalóval).

Taylor, J. E. (1993). *Christianity and the Holy Places: The Myth of Jewish-Christian Origins*. Oxford: Clarendon Press.

Tsafrir, Y., Di Segni, L. & Green, J. (1994). *Tabula Imperii Romani: Iudea – Palaestina: Maps and Gazetteer*. Jerusalem: The Israel Academy of Sciences and Humanities.

Voronov, Ū. N. (2003). *Mogil'ny apsilov. Otogi issledovanij nekropolâ Cibiliuma v 1977–1986 godah*. Puščino: ONTI PRC RAN 2003.